

ks. Jan Szczepaniak

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Diecezja kamieniecka około 1830 roku – parafie i dekanaty, kościoły i kaplice

Przełomowym wydarzeniem w dziejach Podola był bitwa pod Sinymi Wodami, rozegrana pomiędzy Litwinami a wojskami Złotej Ordy w 1362 roku, dzięki której ziemie księstwa kijowskiego i Podola znalazły się pod panowaniem książąt Koriatowiczów z nadania wielkiego księcia Olgierda. Władcy Podola, formalnie związani w Wielkim Księstwie Litewskim, prowadzili politykę niezależną od dworu wileńskiego, podejmując współpracę z władcami Polski (przynajmniej od 1366 roku stali się lennikami Królestwa Polskiego)¹. Osiedlenie się na Podolu większej grupy osadników polskich oraz chęć ściślejszego związania tych ziem z Koroną były przyczyną prośby Ludwika Węgierskiego wystosowanej do Stolicy Apostolskiej o erygowanie w Kamieńcu Podolskim nowej diecezji. Uczynił to papież Urban VI pomiędzy 1378 a 1386 rokiem. Nowa diecezja została podporządkowana metropolii halickiej (od 1412 roku lwowskiej)².

Nieustanne najazdy Mołdawian, Tatarów i Turków uniemożliwiały swobodne prowadzenie kolonizacji, a co za tym idzie rozbudowę sieci parafialnej. Do końca XV wieku erygowano w diecezji zaledwie 8 parafii miejskich,

¹ W. Osadczy, *Podole w polskiej historii i kulturze*, „Teki Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych. Polska Akademia Nauk. Oddział w Lublinie” 2 (2007), s. 5–6.

² W. Abraham, *Założenie biskupstwa lacińskiego w Kamieńcu Podolskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza w 1661 r.*, t. 1, Lwów 1912, s. 12–15.

3 w miastach królewskich (Kamieniec Podolski, Smotrycz i Czerwonogród) i 5 w prywatnych miasteczkach lokowanych na prawie niemieckim (Jazłowiec, Zińków, Jagielnica, Orynin, Gródek Podolski). Na terenach wiejskich nie założono żadnej parafii³.

W wyniku wojny polsko-tureckiej i zajęcia Podola przez władców osmańskich diecezja została praktycznie zniszczona (przetrwało tylko 13 parafii). Dopiero decyzja zwrotu Podola Rzeczypospolitej, podjęta w Karłowicach (w 1699 roku), umożliwiła jej odbudowę. Działania zmierzające do podniesienia diecezji z upadku były ściśle związane z nową kolonizacją wyludnionego i zniszczonego Podola⁴. W 1726 roku na Podolu było zaledwie 40 parafii rzymskokatolickich⁵, zaś w 1772 roku diecezja kamieniecka liczyła 58 kościołów parafialnych, 9 kościołów filialnych oraz kilkanaście kaplic, zorganizowanych w 6 dekanatów (Czarnokozińce, Dunajowce, Jazłowiec, Międzybórz, Satanów, Szarogród). Siedzibami parafii zasadniczo były miasta (zaledwie 10 świątyń parafialnych i filialnych zlokalizowanych było na wsiach)⁶. W 1778 roku w województwie podolskim, zasadniczo pokrywającym się z terytorium diecezji kamienieckiej, zamieszkiwało 392 tys. osób, z czego katolików obrządku łacińskiego było około 40 tys.⁷

Po pierwszym rozbiore poza granicami Rzeczypospolitej pozostało 10 parafii z dekanatów jazłowieckiego i czarnokozińskiego, które zostały przyłączone do Austrii. Nie utworzono dla nich oddzielnego oficjalu generalnego, ponieważ ordynariusz kamieniecki biskup Adam Stanisław Krasiński rezydował po galicyjskiej stronie granicy. Z tego samego powodu dwór wiedeński cofnął dekret z 13 marca 1782 roku o inkorporacji tych parafii do archidiecezji lwowskiej⁸.

W wyniku drugiego rozbioru Polski terytorium diecezji kamienieckiej zostało w 1793 roku prawie w całości włączone do Cesarstwa Rosyjskiego.

³ T. Trajdos, *Parafie katolickie na średniowiecznym Podolu*, „Україна в Центрально-Східній Європі” 3 (2003), s. 104–106.

⁴ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, Kraków 2008, s. 35–41; A. J. Rolle, *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 1, *Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa–Kraków 1880, s. 175–201.

⁵ F. Bujak, *Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie*, Warszawa 1920, s. 26.

⁶ S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 333–335.

⁷ J. Kowalczyk, *Kościół późnobarokowy w diecezji kamienieckiej*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 2, pod red. J. K. Ostrowskiego, Kraków 1996, s. 85.

⁸ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980, s. 158.

Samowolną decyzją z 6 (17) września 1795 roku Katarzyna II zniosła diecezję kamieniecką wraz z pozostałymi diecezjami utworzonymi w niepodległej Polsce i na Litwie (z wyjątkiem diecezji żmudzkiej). Terytorium podległe biskupowi kamienieckiemu włączyła do utworzonej wówczas diecezji łyczowskiej⁹. Faktu tego nie zaakceptowała Stolica Apostolska. Po śmierci Katarzyny II doszło do pertraktacji pomiędzy nowym władcą Rosji Pawłem I a Stolicą Apostolską reprezentowaną przez Wawrzyńca Littę. Wydany przez niego dekret *Summum Pontifex* z 8 sierpnia 1798 roku potwierdzał istnienie diecezji kamienieckiej w granicach guberni podolskiej i jej podporządkowanie metropolii mohylewskiej. Do diecezji przyłączono wówczas 38 parafii z oficjałatu braclawskiego¹⁰. Dziesięć wspomnianych wyżej parafii znajdujących się w rejonie Jazłowca i Czarnokoziniec na mocy delegacji biskupa kamienieckiego z 1800 roku było zarządzanych przez metropolitę lwowskiego. Dopiero papież Pius VII, na prośbę dworu wiedeńskiego, 17 sierpnia 1819 roku dokonał kanonicznej inkorporacji tego terytorium do archidiecezji lwowskiej (bulla *Inter multiplices*)¹¹.

W pierwszych dwóch dziesięcioleciach XIX wieku zbytnio nie uwidaczniały się antypolskie i, co za tym idzie, antykatolickie działania władz carskich. Okrzepnięcie samodzielnia po wygranej wojnie z Francją przyniosło pierwsze dotkliwe dla Kościoła katolickiego ograniczenia prawne. Upadek powstania listopadowego znacznie pogorszył sytuację Polaków i katolików na Podolu. Zaangażowanie patriotyczne duchowieństwa, szczególnie zakonnego, spowodowało masową kasatę klasztorów, konfiskatę ziemi kościelnej i likwidację całego polskiego szkolnictwa parafialnego i średniego¹².

Uchwycenie stanu diecezji kresowych przed wspomnianymi represjami popowstaniowymi jest jednym z podstawowych postulatów badawczych. Literatura dotycząca tego zagadnienia jest niezwykle skromna – dotychczasowi badacze właściwie nie wykorzystywali w swej pracy źródeł rękopiśmiennych, opierając swe sądy na łatwiej dostępnych źródłach drukowanych¹³. Mimo sze-

⁹ B. Kumor, *Ustrój i organizacja...*, dz. cyt., s. 193.

¹⁰ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 20 (1970), s. 183.

¹¹ B. Kumor, *Ustrój i organizacja...*, dz. cyt., s. 168–169.

¹² N. Kasparek, *Trudne lata na Podolu 1830–1831*, [w:] Koło Kijowian, *Pamiętnik kijowski*, t. 7, *Polacy na Podolu*, pod red. H. Strońskiego, Kijów 2004, s. 90–93; E. Зваричук, *Римсько-Католицька Церква на Поділлі напередодні повстання 1830–1831 рр.*, [w:] *Пам'ятник kijowski*, t. 7, dz. cyt., s. 102–104.

¹³ B. Kumor, *Ustrój i organizacja...*, dz. cyt.

rokowego dostępu do archiwów ukraińskich i nieco węższego do białoruskich i rosyjskich pozyskanie z nich podstawowych danych jest wciąż niezwykle uciążliwe, wymaga bowiem długotrwałego czytania przynajmniej akt wizytacyjnych. Szczęśliwym trafem zachowało się wiele akt wizytacji diecezji metropolii mohylewskiej, szczególnie z lat 1824–1830. Obszerne wizytacje przeprowadzano w latach 1824–1825 oraz 1828–1830. Dokładnie opisano wówczas stan prawie wszystkich parafii i klasztorów oraz instytucji diecezjalnych (kapituły, seminaria duchowne, konsystorze) w metropolii, uwzględniając każdy aspekt ich funkcjonowania. Wizytacje z lat 1828–1830 mają tę dodatkową zaletę, że przeprowadzono je według jednego schematu na polecenie metropolity Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego¹⁴. Pokłosiem tej wizytacji są spisane częściowo przez Ignacego Chodźkę, a wydane przez ks. Mariana Radwana protokoły wizytacyjne dla diecezji mińskiej¹⁵.

Protokoły wizytacyjne dla diecezji kamienieckiej przechowywane są obecnie w Państwowym Archiwum Obwodu Chmielnickiego w Chmielnickim. Interesujący na zbiór wizytacji z lat 1825–1830 obejmuje 12 tomów akt¹⁶. Z wizytacji metropolitalnej przeprowadzonej w latach 1829–1830 zachowały się protokoły dla prawie wszystkich parafii z 6 dekanatów. Stan, w jakim zachowały się protokoły z pozostałych 4 dekanatów (zińkowskiego, lityńskiego, winnickiego i braclawskiego) oraz Besarabii, pozostawia wiele do życzenia. Informacje dotyczące brakujących parafii można uzupełnić z protokołów wizytacyjnych z lat: 1828 (odnośnie do 1 parafii z dekanatu winnickiego i jampolskiego, 2 parafii z Kamieńca Podolskiego, dekanatu latyczowskiego i dekanatu mohylowskiego oraz 5 z dekanatu zińkowskiego), 1827 (1 parafii z dekanatu płoskurowskie-

¹⁴ Państwowe Archiwum Obwodu Chmielnickiego w Chmielnickim [dalej: PAOCh] f. 685, op. 4, sp. 31, k. 3; *Wizytacja generalna dyecezyi wileńskiej roku 1828*, Wilno 1828; *Urządzenie jeneralney wizyty dyecezyi wileńskiej z roku 1830*, Wilno 1830.

¹⁵ I. Borejko Chodźko, *Diecezja Mińska około 1830 roku*, oprac. i wyd. M. Radwan, t. 1, *Struktury parafialne*, t. 2, *Struktury zakonne*, Lublin 1998.

¹⁶ F. 685, op. 2, sp. 2, k. 1–755 (wizytacje parafii i klasztorów z 1825); f. 685, op. 2, sp. 3, k. 1–265v (wizytacje parafii i klasztorów z 1826); f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v (wizytacje parafii i klasztorów z lat 1827 i 1828); f. 685, op. 3, sp. 1, k. 1–77v (wizytacje par. mańkowieckiej z lat 1794–1886); f. 685, op. 3, sp. 2, k. 1–98 (wizytacje par. płoskirowskiej z lat 1796–1817); f. 685, op. 4, sp. 7, k. 1–417v (wizytacja dek braclawskiego z lat 1799–1823); f. 685, op. 4, sp. 21, k. 1–462 (wizytacja klasztorów i parafii dominikańskich i franciszkańskich z 1824); f. 685, op. 4, sp. 22, k. 1–350v (wizytacja parafii z 1824); f. 685, op. 4, sp. 23, k. 1–530v (wizytacje parafii i klasztorów z lat 1823–1824); f. 685, op. 4, sp. 26, k. 1–190v (wizytacje kościoła w Jampolu z 1827); f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v (wizytacje parafii i klasztorów z lat 1829–1830); f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v (wizytacje parafii z lat 1829–1830).

go), 1826 (3 parafii z dekanatu uszyckiego, 2 parafii z dekanatu winnickiego, 1 parafii z dekanatu latyczowskiego i jampolskiego) oraz 1825 (1 parafii z dekanatu bałckiego, 2 parafii z dekanatu winnickiego, wszystkich parafii z dekanatu lityńskiego).

1. Podział dekanalny

Najprawdopodobniej reorganizacji sieci dekanalnej po przywróceniu w 1789 roku diecezji kamienieckiej dokonał biskup Jan Dembowski. W pierwszym schematyzmie diecezjalnym, wydanym w 1813 roku w okresie wakatu na stolicy biskupiej, istniejące wówczas 88 parafii podzielono bowiem na 10 dekanatów (Zińkowce, Płoskirów, Latyczów, Lityń, Winnica, Braclaw, Bałta, Jampol, Mohylów Podolski, Uszyca). Parafie i kościoły Kamieńca Podolskiego pozostały poza dekanalnym podziałem¹⁷. Decyzja ta nie uległa zmianie aż do kasaty diecezji w 1867 roku.

Podział dekanalny diecezji kamienieckiej zasadniczo pokrywał się z podziałem administracyjnym guberni podolskiej (w każdym powiecie znajdowała się siedziba parafii). Dekanat zińkowski obejmował terytorium powiatu kamienieckiego, z wyjątkiem Kamieńca Podolskiego i okolicznych wsi, należących do miejskich parafii. Dekanat płoskirowski pokrywał się obszarem powiatu płoskirowskiego, latyczowski – powiatu latyczowskiego, lityński – powiatu lityńskiego, winnicki – powiatu winnickiego, braclawski – powiatów braclawskiego i hajsyńskiego, bałcki – powiatów bałckiego i olhopolskiego, jampolski – powiatu jampolskiego, mohylowski – powiatu mohylowskiego oraz dekanat uszycki – powiatu uszyckiego. Odstępstwa od tej zasady nie były wielkie.

Przykładowo do parafii hołowaniewskiej (dekanat bałcki) należały 2 miasteczka z kaplicami (Chaszczowata i Ternówka) oraz 10 wsi znajdujących się w powiecie hasyńskim (Czerniatka, Dzulinki, Stawki, Temna, Perejampol, Mosszenna, Hajworon, Taszlik Suchy, Berustiagi)¹⁸. Wsie Michałówka i Bleszanówka, wchodzące w skład parafii Zaleźce, leżącej w powiecie kamienieckim (dekanat zińkowski), znajdowały się w powiecie uszyckim. Parafia Kitajgród (dekanat i powiat uszycki) obejmowała swym zasięgiem wsie leżące w powiecie kamienieckim: Kniazie, Kalinie, Kulczyjowce, Furmanówka, Bohowica, Wró-

¹⁷ *Directorium officii Divini ac missarum dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Christi MDCCCXIII...*, Berdicov [1813], k. nlb.

¹⁸ PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 145v. Obszar ten został w 1837 wyłączony z par. hołowaniewskiej i przyłączony do nowo erygowanej parafii w Ternówce.

blowce, Jaruzka, Marijanówka. Leżąca na terenie powiatu i dekanatu uszyckiego parafia Tynna obejmowała wsie: Łysogórka, Karabczejówka i Karablów leżące na terytorium powiatu kamienieckiego. Parafia Gródek, należąca do dekanatu zińkowskiego (powiat kamieniecki), miała w sąsiednim powiecie płoskirowskim wsie: Łysowody, Krzemienna, Bedrykowce, Nowiosiółki, Kuźmin, Stare Porzecze, Nowe Porzecze, Poleśne Oleksińce i Polne Oleksińce.

Od chwili wprowadzenia nowego podziału dekanalnego do 1830 roku na Podolu powstało 14 nowych parafii: w Łuczyńcu (około 1798 roku), Jołtuszkowie (1799), Ostrożku (1800), Kamieńcu Podolskim – parafia karmelitańska (1803), Dzygówce (1805), Krzywym Jeziorze (1807), Supruńkowcach (1809), Zawalijkach (1810), Strudze (1814), Rybnicy (1815), Obodówce (1822), Ładyżynie (1823), Kodymie (1827) i Strzyżawce (1827)¹⁹. Tym samym w dekanacie bałckim przybyły 4 parafie (Obodówka, Krzywe Jezioro, Kodyma, Rybnica), w dekanacie mohylowskim – 2 (Jołtuszków, Łuczyniec), w dekanacie uszyckim – 2 (Struga, Supruńkowce), w dekanacie winnickim – 2 (Ostrożek, Strzyżawka), po jednej w dekanatach jampolskim (Dzygówka), braclawskim (Ładyżyn), płoskirowskim (Zawalijki) oraz jedna w Kamieńcu Podolskim (parafia karmelitów bosych).

Przynależność dekanalną zmieniła parafia szarogrodzka. Do 1829 roku należała do dekanatu jampolskiego, choć jej terytorium znajdowało się w dekanacie mohylowskim. W tymże roku zlikwidowano tę anomalię administracyjną, włączając parafię do dekanatu mohylowskiego²⁰.

¹⁹ W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami*, t. 1, Wilno 1820, s. 185–186, 199, 245, 274, 292; t. 2, Wilno 1822, s. 257, 286; t. 3, Wilno 1823, s. 123, 134, 237, 181, 200, 228; *Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie XIX wieku*, t. 1, cz. 1, *Diecezja kamieniecka. Diecezja łucko-żytomierska*, wstęp i oprac. J. Skarbek, Lublin 2000, s. 6, 10, 20, 21, 26, 29, 32, 34, 35, 39, 41, 43, 45.

²⁰ *Directorium officii Divini ac missarum dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Christi MDCCCXIII...*, Berdicov [1813] nlb; *Directorium officii Divini ac missarum dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Christi MDCCCXXIX...*, Luceoriae [1829].

2. Parafie

W 1830 roku podział administracyjny diecezji przedstawiał się następująco²¹:

KAMIENIEC PODOLSKI: **1.** kościół katedralny i parafialny pw. św. św. Piotra i Pawła; **2.** Kościół parafialny i zakonny pw. Matki Boskiej Zwycięskiej i św. Józefa, wraz z klasztorem Karmelitów Bosych; **3.** kościół parafialny i zakonny pw. św. Mikołaja, wraz z klasztorem Dominikanów;

I. DEKANAT ZIŃKOWSKI: **1. Czarnokozińce**, kościół parafialny pw. św. Stanisława i św. Marcina; **2. Czercze**, kościół parafialny pw. Trójcy Świętej; **3. Gródek**, kościół parafialny pw. św. Stanisława i św. Jana Chrzciciela; **4. Kupin**, kościół parafialny i zakonny pw. Trójcy Świętej, własność karmelitów bosych; **5. Kutkowce**, kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego; **6. Orynin**, kościół parafialny pw. Trójcy Świętej; **7. Smotrycz**, kościół parafialny i zakonny pw. św. Mikołaja, własność dominikanów; **8. Zalesce**, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny; **9. Zbrzyż**, kościół parafialny i zakonny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, własność kapucynów; **10. Zińkowce**, kościół parafialny pw. Znalezienia Krzyża Świętego; **11. Żwaniec**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny;

II. DEKANAT PŁOSKIROWSKI: **1. Czarny Ostrów**, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny; **2. Felsztyn**, kościół parafialny pw. św. Wojciecha; **3. Jarmolińce**, kościół parafialny i zakonny pw. św. Antoniego i św. Jana Nepomucena, własność bernardynów; **4. Kumanów**, kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego i Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny; **5. Michałkowice**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny; **6. Mikołajów**, kościół parafialny pw. św. Mikołaja i Matki Boskiej Szkaplerznej; **7. Płoskirów**, kościół parafialny pw. św. Anny; **8. Satanów**, kościół parafialny pw. Trójcy Świętej; **9. Skazińce**, kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego; **10. Zawalijki**, kościół parafialny pw. Opatrzności Bożej; **11. Szarawka**, kościół parafialny i zakonny pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny, własność dominikanów; **12. Tarnoruda**, kościół parafialny pw. Matki Boskiej Szkaplerznej;

²¹ Pisownię nazw miejscowości ustalono na podstawie protokołów wizytacyjnych, spisu parafii diec. kamienieckiej, łuckiej i żytomierskiej z lat 1849–1850 wydanego przez Jana Skarbka: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, nakł. F. Sulimierskiego i W. Walewskiego, Warszawa 1880–1914 [dalej: SGK], oraz *Karty dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materiałów*, wykonanej pod kierownictwem Wojciecha Chrzanowskiego, wydanej w Paryżu w 1859.

III. DEKANAT LATYCZOWSKI: **1. Derażnia**, kościół parafialny pw. św. Anny; **2. Latyczów**, kościół parafialny i zakonny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, własność dominikanów; **3. Michałpol**, kościół parafialny pw. św. Kajetana; **4. Międzybórz**, kościół parafialny pw. Trójcy Świętej; **5. Nowosiółka**, kościół parafialny pw. Trójcy Świętej i Narodzenia św. Jana Chrzciciela; **6. Zińków**, kościół parafialny pw. Trójcy Świętej;

IV. DEKANAT LITYŃSKI: **1. Chmielnik**, kościół parafialny pw. Trójcy Świętej; **2. Kumanowce**, kościół parafialny pw. św. Iwona; **3. Lityń**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny; **4. Mańkowce**, kościół parafialny pw. Trójcy Świętej; **5. Meżyrów**, kościół parafialny pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny; **6. Nowokonstantynów**, kościół parafialny pw. św. Anny; **7. Stara Sieniawa**, kościół parafialny pw. św. Jana Nepomucena; **8. Ułanów**, kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego;

V. DEKANAT WINNICKI: **1. Brahiłów**, kościół parafialny i zakonny pw. Trójcy Świętej, własność trynitarzy; **2. Janów**, kościół parafialny i zakonny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, własność bernardynów; **3. Ostrozek**, kościół parafialny pw. Trójcy Świętej; **4. Pików**, kościół parafialny pw. Trójcy Świętej; **5. Tywrów**, kościół parafialny i zakonny pw. św. Michała Archanioła, własność dominikanów; **6. Winnica**, kościół parafialny i zakonny pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny, własność dominikanów; **7. Woroszyłówka**, kościół parafialny pw. św. Mateusza; **8. Strzyżawka**, kościół parafialny pw. Siedmiu Boleści Matki Bożej;

VI. DEKANAT BRACŁAWSKI: **1. Braclaw**, kościół parafialny pw. Matki Boskiej Szkaplerznej; **2. Granów**, kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego; **3. Kopijów**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i św. św. Piotra i Pawła Apostołów; **4. Kuna**, kościół parafialny i zakonny pw. św. Jana Nepomucena, własność kapucynów; **5. Ładyżyn**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny; **6. Niemiów**, kościół parafialny pw. Opieki św. Józefa; **7. Tulczyn**, kościół parafialny i zakonny, własność dominikanów; **8. Woronowica**, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła;

VII. DEKANAT BAŁECKI: **1. Bałta**, kościół parafialny ormiańsko-katolicki, przy nim łacińska parafia pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika; **2. Czezelnik**, kościół parafialny pw. św. Józefa Opiekuna Najświętszej Maryi Panny; **3. Hołowaniewskie**, kościół parafialny pw. św. Stanisława; **4. Kodyma**, kaplica parafialna pw. Opatrzności Bożej; **5. Krzywe Jezioro**, kościół parafialny pw. św. Ludwika; **6. Miastkówka**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny; **7. Obodówka**, kościół parafialny pw. św. Michała

Archanioła; **8. Raszków**, kościół parafialny ormiańsko-katolicki, przy nim łacińska parafia pw. św. Kajetana; **9. Rybnica**, kościół parafialny pw. św. Józefa; **(10.) Sawrań**, kościół parafialny;

VIII. DEKANAT JAMPOLSKI: **1. Czerniejowce**, kościół parafialny pw. św. Mikołaja; **2. Dzygówka**, kościół parafialny pw. Zesłania Ducha Świętego; **3. Jampol**, kościół parafialny pw. Niepolanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny; **4. Kraśne**, kościół parafialny pw. św. Józefa; **5. Komargród**, kościół parafialny i zakonny pw. Znalezienia Krzyża Świętego, własność franciszkanów; **6. Mołczany**, kościół parafialny pw. św. Wojciecha; **7. Tomaszpol**, kościół parafialny pw. Matki Bożej z Góry Karmel; **8. Murafa**, kościół parafialny i zakonny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, własność dominikanów;

IX. DEKANAT MOHYŁOWSKI: **1. Bar**, kościół parafialny pw. św. Mikołaja (spalony); **2. Jaryszów**, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny; **3. Jałuszków**, kościół parafialny pw. Ducha Świętego; **4. Kopajgród**, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny; **5. Łużyniec**, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny; **6. Mohylów**, parafia łacińska pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, przyłączona do katedry ormiańsko-katolickiej; **7. Ozarzyńce**, kościół parafialny pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny; **8. Śnitków**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny; **(9.) Szarogród**, kościół parafialny pw. św. Floriana;

X. DEKANAT USZYCKI: **1. Dunajowice**, kościół parafialny pw. św. Michała; **2. Dunajowce** – kościół parafialny i zakonny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, własność kapucynów; **3. Kitajgród**, kościół parafialny; **4. Mukarów**, kościół parafialny pw. św. Józefa; **5. Sokulec**, kościół parafialny i zakonny pw. św. Rocha, własność dominikanów; **6. Sołobkowce**, kościół parafialny i zakonny pw. św. Józefa, własność dominikanów; **7. Supruńkowce**, kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa; **8. Struga**, kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych; **9. Tynna**, kościół parafialny pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Elżbiety; **10. Stara Uczycza**, kościół parafialny pw. Trójcy Świętej; **11. Wierzbowiec**, kościół parafialny pw. św. Michała; **12. Wońkowce**, kościół parafialny i zakonny pw. Matki Boskiej Anielskiej, własność franciszkanów konwentalnych; **13. Zamiechów**, kościół parafialny pw. św. Jana Nepomucena; **14. Żwańczyk**, kościół parafialny pw. Wniebowstąpienia Najświętszej Maryi Panny;

BESARABIA: **1. Chocim**, kaplica parafialna pw. św. Mikołaja; **2. Kiszyniów**, kaplica parafialna pw. Opatrzności Bożej; **3. Krasna**, kaplica parafialna pw.

św. Józefa; **4. Tuczków**, kaplica parafialna; **5. Bielce**, kaplica parafialna pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny.

W 1830 roku w diecezji były 102 parafie (97 w guberni podolskiej i 5 w Besarabii). Duszpasterstwo parafialne prowadziło duchowieństwo diecezjalne oraz zakony, które posiadały klasztory na terenie Podola. Poniższa tabela przedstawia, jakie duchowieństwo prowadziło w poszczególnych dekanatach pracę parafialną.

Tabela 1. Parafie diecezji kamienieckiej w 1830 roku

Dekanat	Parafie prowadzone przez duchowieństwo							Razem
	diec.	OCD	OP	OFM Bern.	OFM Conv.	OFM Cap.	OSST	
Kamieniec Podolski	1	1	1					3
I. Zińkowce	7	1	1			1	1	11
II. Płoskirów	10		1	1				12
III. Latyczów	5		1					6
IV. Lityń	8							8
V. Winnica	4		2	1			1	8
VI. Braclaw	6		1			1		8
VII. Bałta	10							10
VIII. Jampol	6		1		1			8
IX. Mohylów	9							9
X. Uszyca	10		2		1	1		14
Besarabia	4						1	5
Razem	80	2	10	2	2	3	3	102

Źródło: PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v; *Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi communem MDCCCXXX...*, Luceoriae [1829], k. nlb.

Duchowieństwo diecezjalne prowadziło duszpasterstwo i zarządzało beneficjum w 80 parafiach (76 w guberni podolskiej i 4 w Besarabii), a duchowieństwo zakonne w 22 (21 w guberni podolskiej i 1 w Besarabii). Parafie mieściły się przy 10 dominikańskich kościołach klasztornych (Kamieniec Podolski, Latyczów, Murafa, Sokulec, Sołobkowce, Smotrycz, Szarawka, Tywrów, Tulczyn, Winnica)²². W 3 parafiach duszpasterzowali kapucyni (Dunajowce,

²² PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 247–250; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 83–87v, 219–224v, 260–262, 282–287v, 304–306v, 315–317, 326–327v, 404–410v.

Kuna, Zbrzyż)²³ i trynitarze (Bielce, Brahiłów, Zińkowce)²⁴. Pozostałe zakony męskie obecne w diecezji kamienieckiej prowadziły po 2 parafie (bernardy- ni w Janowie i Jarmolińcach²⁵, franciszkanie konwentualni w Komargródzie, Wońkowcach²⁶, a karmelici bosci w Kamieńcu Podolskim i Kupinie)²⁷.

Zdecydowana większość parafii guberni podolskiej miała swoje siedziby w miastach i miasteczkach (88 proc.)²⁸. Tylko 12 kościołów parafialnych znajdowało się we wsiach: 4 w dekanacie płoskirowskim (Kumanów, Michałkowce, Skazińce, Zawalijki)²⁹, 3 w dekanacie uszyckim (Mukarów, Struga Wielka, Supruńkowce)³⁰, 2 w dekanacie lityńskim (Kumanowce, Mańkowce)³¹ i po jednym w dekanatach jampolskim (Mołczany)³², latyczowskim (Nowosiółki)³³ i zińkowskim (Zaleźce)³⁴. W Besarabii 4 znajdowały się w miastach³⁵, jedna w koloni polskiej w Krasnem³⁶.

Prawo prezenty na urząd plebana w parafiach zakonnych mieli przełożeni zakonni³⁷. Z 76 parafii znajdujących się w guberni podolskiej, będących pod zarządem duchowieństwa diecezjalnego, w 67 kandydatów na rządców wysuwali kolatorzy szlacheccy (88 proc.)³⁸. Ordynariusz kamieniecki posiadał prawo wyboru plebana w 8 parafiach (Bar, Braclaw, Kamieniec Podolski, Lityń, Mukarów, Płoskirów, Stara Uszyca, Wierzbowiec)³⁹, a biskup ormiańsko-kato-

²³ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 46–51, 58–63v, 64–68v.

²⁴ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 267–268; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 69–73v.

²⁵ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 78–88v.

²⁶ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–5v, 27–34v.

²⁷ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 89–102v.

²⁸ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v.

²⁹ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 67, 74, 99, 103.

³⁰ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 394v, 406v, 423v.

³¹ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 171, 184.

³² PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 309.

³³ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 140.

³⁴ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 42–42v.

³⁵ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 355–373v; PAOCh 1844: f. 685, op. 2, sp. 22, k. 724–753.

³⁶ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 360–367; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 22, k. 734–742v.

³⁷ Ze względu na duże zaangażowanie zakonów w duszpasterstwo na Ziemiach Zabrzanych papież Pius VI bullą *Exponi Nobis* z 16.06.1796 zezwolił niektórym zakonom na obejmowanie stanowisk duszpasterskich w parafiach własnego patronatu. Zob. B. Kumor, *Ustrój i organizacja...*, dz. cyt., s. 663.

³⁸ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v.

³⁹ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 7, k. 71; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 93v, 178v, 318v, 404, 437, 444.

licki w 1 (Bałta)⁴⁰. Proboszczów wszystkich kaplic parafialnych znajdujących się w Besarabii wyznaczał biskup kamieniecki⁴¹.

3. Kościoły i kaplice

Życie liturgiczne i duchowe katolików Podola koncentrowało się wokół świątyń: kościołów i kaplic parafialnych, kościołów zakonnych nieparafialnych i filialnych oraz kaplic nieparafialnych (publicznych, prywatnych i cmentarnych). Na podstawie protokołów wizytacyjnych można wstępnie określić liczbę obiektów sakralnych na Podolu w 1830 roku. Ze względu na lakoniczność zapisów poczynionych przez wizytatorów oraz brak informacji w niektórych sprawozdaniach wizytacyjnych z ogromną trudnością ustalono liczbę kaplic. Na obecnym etapie badań nie można podać faktycznej liczby kaplic prywatnych (dworskich) i publicznych (dworskich i budowanych w oddalonych od kościoła parafialnego wsiach). Sprawozdania nie pozwalają również precyzyjnie określić ilości kaplic cmentarnych, które wykorzystywano do liturgii pogrzebowej. Niemniej podane poniżej zestawienie liczby świątyń katolickich wszystkich rodzajów można uznać za odzwierciedlające stan faktyczny.

W diecezji kamienieckiej funkcjonowało 112 obiektów sakralnych określanych jako kościoły parafialne, filialne i zakonne – niebędące siedzibami parafii – oraz kaplice parafialne. Przy nich głównie koncentrowało się życie religijne katolików obrządku łacińskiego mieszkających w guberniach podolskiej i besarabskiej. Do grupy tej zaliczono kaplice, siedziby nowo powstałych parafii oraz tymczasowe kaplice parafialne w parafiach, w których budowano nowe świątynie. Spośród tych kościołów i kaplic zdecydowana większość, bo 102 (czyli 91 proc.), posiadała status świątyni parafialnej. Z pozostałych 2 były kościołami filialnymi (2 proc.), a 8 nieparafialnymi kościołami zakonnymi (7 proc.). Taka tendencja jest właściwa dla diecezji obejmujących obszary, w których katolicy obrządku łacińskiego byli mniejszością. Wykazały to już badania prowadzone przez Stanisława Litaka⁴².

⁴⁰ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31., k. 248.

⁴¹ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 355–373v; PAOCh 1844: f. 685, op. 2, sp. 22, k. 724–753.

⁴² W 1772 procentowy udział kościołów parafialnych we wszystkich świątyniach łacińskich w diecezjach etnicznie polskich i litewskich oscylował pomiędzy 60 a 72 proc., natomiast w diecezjach kresowych pomiędzy 80 a 87 proc. Gdyby wyliczyć z liczb świątyń podanych przez wspomnianego badacza kaplice publiczne i prywatne, to udział świątyń i kaplic parafialnych byłby jeszcze większy. Zob. S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego...*, dz. cyt., s. 86–93.

Tabela 2. Świątynie katolickie wszystkich rodzajów w diecezji kamienieckiej w 1830 roku

Dekanat	Kościoły i kaplice parafialne		Kościoły zakonne nieparafialne	Kościoły filialne	Kaplice	
	dioc.	zak.			publiczne i prywatne	cmentarne
	Kamieniec Podolski	1			2	3
I. Zińkowce	7	4	2		5	6
II. Płoskirów	10	2			10	8
III. Latyczów	5	1		1	6	4
IV. Lityń	8				2	7
V. Winnica	4	4	1		8	6
VI. Braclaw	6	2			12	5
VII. Bałta	10				12	4
VIII. Jampol	6	2			6	6
IX. Mohylów	9		2		8	6
X. Uszyca	10	4		1	5	4
Besarabia	5					
Razem	81	21	8	2	74	57
	102				131	

Źródło: PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 1-755; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 1-265v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1-410v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 22, k. 1-350v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1-102v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1-464v.

Stosunkowo niewielka ilość kościołów zakonnych, przy których nie prowadzono duszpasterstwa parafialnego, jest również właściwa dla Kresów. Zakony sprowadzane przez właścicieli dóbr miały z reguły siedziby w ośrodkach miejskich: miastach i miasteczkach. Stawały się one prawie automatycznie centrami katolickiego życia religijnego, szybko uzyskując status świątyń parafialnych. Ze względów własnościowych oraz ekonomicznych tylko do większych miast można było sprowadzać większą ilość zakonów. Warunki sprzyjające osiedlaniu się kilku zakonów były tylko w największych miastach podolskich: Kamieńcu Podolskim, Gródku, Winnicy i Barze. W stolicy diecezji nie było parafii przy kościele Trynitarzy pw. Trójcy Świętej i Pana Jezusa Nazareńskiego oraz kościele Dominikanek pw. św. Michała. W Gródku statusu świątyni parafialnej nie posiadały: kościół Franciszkanów Konwentalnych pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny oraz kaplica przy klasztorze i szpitalu Sióstr Szarytek. W Winnicy nie prowadzono duszpasterstwa parafialnego przy kościele Kapucynów pw. Matki Boskiej Anielskiej, a w Barze

przy kościele pw. św. Anny oraz kościele Franciszkanów Konwentalnych pw. św. Józefa.

Nie dziwi również niewielka ilość kościołów filialnych. Taki status otrzymywały świątynie, w których stale prowadzona była działalność duszpasterska, z których korzystała dostateczna ilość osób, i które były zbyt odległe, nawet jak na warunki kresowe, od kościoła parafialnego. Ponadto musiały być zapewnione dosieczne warunki ekonomiczne do utrzymania kościoła i duszpasterza. Uzyskanie takiego statusu połączone było z prawem do prowadzenia ksiąg metrykalnych, a kapelan (zwany rektorem lub filialistą) uzyskiwał w stosunku do katolików na wyznaczonym przez ordynariusza terenie uprawnienia plebanów. W 1830 roku tylko w dwóch miejscowościach świątynie miały uprawnienia filialne – w Mińkowcach (parafia Dunajowce, dekanat uszycki)⁴³ i Hrymiacze (parafia Zińków, dekanat latyczowski)⁴⁴.

Kaplice publiczne i prywatne z reguły budowane były przez właścicieli dóbr. Część z nich stawiano dla wygody właścicieli przy dworach i pałacach, jeśli te były znacznie oddalone od kościołów parafialnych; pozostałe budowano we wsiach, w których mieszkała duża ilość katolików, niemogących z racji odległości korzystać z posługi duszpasterskiej w świątyniach parafialnych. W niektórych funkcje kaplic spełniały pomieszczenia dworskie, przystosowane do tego celu.

Na podstawie skąpych informacji umieszczonych w wizytacjach i literaturze z całą pewnością wiemy, że około 1830 roku 27 kaplic znajdowało się w zabudowaniach dworskich lub pałacowych. W większości przypadków posiadały one uprawnienia do sprawowania w nich mszy świętej i nabożeństw. Znajdowały się one w następujących miejscowościach: Bałanowce, parafia Obodówka, dek. bałcki, w dworze Hieronima Sobańskiego⁴⁵; Berszada, par. Czezelnik, dek. bałcki, przy pałacu Moszczyńskich⁴⁶; Czerpaczyce, par. Janów, dek. winnicki, w pałacu hrabiego Chołoniewskiego⁴⁷; Dymidowa, par. Brahiłów, dek. winnicki, kaplica domowa w dworze Potockich⁴⁸; Huszczyńce, par. Ja-

⁴³ Mińkowce – kościół murowany, w złym stanie (kryty słomą i bez podłogi). Zob. PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 382–384v.

⁴⁴ Hrymiaczka – kościół pw. Matki Boskiej Szkaplerznej, murowany, postawiony w 1758 przez bp. A. Orańskiego, plebana w Zińkowcach; konsekrowany w 1758 i powtórnie w 1778 przez bp. K. Cieciszkowskiego (po remoncie i przebudowie). Zob. PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 146–150v.

⁴⁵ PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 153; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 10, *Województwo braclawskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996, s. 25–28.

⁴⁶ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 254; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 10, dz. cyt., s. 30–32.

⁴⁷ PAOch f. 685, op. 4, sp. 23, k. 438v; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 10, dz. cyt., s. 68.

⁴⁸ PAOch f. 685, op. 4, sp. 23, k. 388.

nów, dek. winnicki, kaplica na drugim piętrze pałacu Chołoniewskich⁴⁹; Jabłonowiec, par. Derażnia, dek. latyczowski, kaplica w dworze Macewiczów⁵⁰; Jurkowce, par. Jaryszów, dek. mohylowski, kaplica murowana obok pałacu Sulatyckich⁵¹; Kuryłówka, par. Chmielnik, dek. lityński, kaplica w dworze Juranowskich⁵²; Lemieszówka, par. Pików, dek. winnicki, kaplica przy dworze Jakubowskich⁵³; Łozna, par. Latyczów, dek. latyczowski, kaplica w dworze⁵⁴; Łysowody, par. Gródek, dek. zińkowski, kaplica przy pałacu Żurowskich⁵⁵; Malisiewicze, par. Mukarów Podleśny, dek. uszycki, kaplica w przyziemiach pałacu Orłowskich⁵⁶; Michałowka (Świstówka), par. Zależce, dek. zińkowski, kaplica w wieży pałacu Makowieckich⁵⁷; Międzybórz, par. Międzybórz, dek. latyczowski, murowana kaplica na zamku⁵⁸; Ostapkowce, par. Kumanów, dek. płoskirowski, kaplica w pałacu Erazma Grabianki⁵⁹; Peczara, par. Niemirów, dek. braclawski, murowana kaplica przy pałacu Potockich i Świejkowskich⁶⁰; Podfilipie, kaplica w pałacu Horodyńskich⁶¹; Sachny, par. Latyczów, dek. latyczowski, przy dworze⁶²; Sawince, par. Skazińce, dek. płoskirowski, kaplica w posiadłości Potockich⁶³; Siedliszcze, par. Winnica, dek. winnicki, kaplica przy pałacu Szczeniowskich⁶⁴; Sokołowska, par. Skazińce, dek. płoskirowski, kaplica przy pałacu Brzozowskich⁶⁵; Stawki, par. Miastkówka, dek. bałcki, kaplica przy dworze Jaroszyńskich⁶⁶; Szpikow, par. Krasne, dek. jampolski, przy pa-

⁴⁹ PAOch f. 685, op. 4, sp. 23, k. 439.

⁵⁰ PAOch f. 685, op. 4, sp. 23, k. 184.

⁵¹ PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 191.

⁵² PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 166v–167.

⁵³ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 298v; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 9, *Województwo podolskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996, s. 176–178.

⁵⁴ PAOch f. 685, op. 2 sp. 4, k. 286.

⁵⁵ PAOch f. 685, op. 2 sp. 4, k. 248; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 9, dz. cyt., s. 184–185.

⁵⁶ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 403; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 9, dz. cyt., s. 217.

⁵⁷ PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 264v; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 9, dz. cyt., s. 244.

⁵⁸ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 129v–130; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 9, dz. cyt., s. 254–255.

⁵⁹ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 72; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 9, dz. cyt., s. 278.

⁶⁰ PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 311v.

⁶¹ PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 242v PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 6–6v; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 9, dz. cyt., s. 298–299.

⁶² PAOch f. 685, op. 2 sp. 4, k. 286.

⁶³ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 102; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 9, dz. cyt., s. 314–315.

⁶⁴ PAOch f. 685, op. 4, sp. 21, k. 406v; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 10, dz. cyt., s. 354.

⁶⁵ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 102; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 10, dz. cyt., s. 361–367.

⁶⁶ PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 361; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 10, dz. cyt., s. 390–391.

łacu Świejkowskich⁶⁷; Werbka, par. Szarawka, dek. płoskirowski, kaplica przy dworze Orłowskich⁶⁸; Ziańkowce, par. Nowosiółka, dek. latyczowski, kaplica we dworze Obrzbickich⁶⁹; Żylińce, par. Szarawka, dek. płoskirowski, kaplica dworska⁷⁰.

Wizytatorzy w protokołach wizytacyjne z lat 1827–1830 zanotowali, że przy 14 kaplicach był stały kapelan, nie zawsze podając jego imię i nazwisko. Byli to księża unicy (8 osób) lub zlatynizowani unicy (1 osoba), powoływani na takie stanowiska za zgodą ordynariusza⁷¹. Kapelani posługiwali w kaplicach znajdujących się w miejscowościach: Berszada, par. Czeczelnik, dek. bałcki (zlatynizowany unita ks. Łukasz Ulicki)⁷²; Chodaki, par. Jajtuszków, dek. mohylowski (ks. Franciszek Kotkowski)⁷³; Czerpaczyce, par. Janów, dek. winnicki, (ksiądz unicki Eutemii Piekanowski)⁷⁴; Kożuchów, par. Chmielnik, dek. lityński (unita ks. Józef Łachwiński)⁷⁵; Kruteńkie, par. Hołowaniewskie, dek. bałcki (ks. Ste-

⁶⁷ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 162–163v, 393–394v; *Directorium officii Divini recitando sacrique peragendi pro dioecesi Camenecensi-Podoliae in Annum Domini 1857* [dalej: *Directorium 1857*], Vilnae 1856, s. 107; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 10, dz. cyt., s. 420–422.

⁶⁸ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 21, k. 310v.

⁶⁹ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 23, k. 269v.

⁷⁰ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 21, k. 310v.

⁷¹ Praktyka ta świadczy, że nie stosowano się do rozporządzenia Mikołaja I podporządkowującego obsadę stanowisk duszpasterskich Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Zob. B. Kumor, *Ustrój i organizacja...*, dz. cyt., s. 664.

⁷² Łukasz Ulicki, ur. 1760; przygotowywał się do kapłaństwa w latach 1784–1785; przyjął święcenia kapłańskie w 1785; kapelan w Berszadzie, w par. Hołowaniewskie (1806–1827). Zob. PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 254; *Directorium officii Divini ac missarum dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Christi MDCCCXXIV...* [dalej: *Directorium 1824*], Luceoriae [1824], nlb; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 10, dz. cyt., s. 30–32.

⁷³ Franciszek Kotkowski, ur. 1774; przygotowywał się do kapłaństwa w latach 1808–1810; święcenia kapłańskie przyjął w 1810; kapelan w Żeniszkowcach, par. Wońkowce (1818–1824); kapelan przy kaplicy w Chodakach, par. Jajtuszków (1827–1828); administrator (19.12.1828–1829) i proboszcz (1829–?) w par. Jajtuszków. PAOCh f. 687, op. 2, sp. 4, k. 192v, 384v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 325v; zob. *Directorium 1824*, k. nlb.

⁷⁴ Eutymi Piekanowski, unita; kapelan przy kaplicy w Czerpaczach w par. Janów w latach 1823–1829 (własność Ksawerego Chołoniewskiego). Zob. PAOCh f. 685, op. 4, sp. 23, k. 438v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 82; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 10, dz. cyt., s. 68.

⁷⁵ Józef Łachwiński, ur. 1764; przygotowywał się do kapłaństwa w seminarium unickim (1790–1792); przyjął święcenia kapłańskie w obrządku unickim w 1791; paroch w Baczynie (1791–1795); po odmowie przejścia na prawosławie kapelan w Dereczyńcach u bp. Podhorodyńskiego (1795–1808); kapelan u hr. Tarnowskiego (1808–1811); kapelan u marszałka Gostyńskiego (1811–1814); kapelan u księcia Woroneckiego (1814–1818); kapelan u hr. Stratyńskiego (1818–1821); kapelan w Kożuchowie,

fan Lasocki)⁷⁶; Krzywaczyńce, par. Zawalijki, dek. płoskirowski (ks. Bazyli Pistolski, unita)⁷⁷; Kunka par. Kuna, dek. braclawski (unita)⁷⁸; Kuryłówka, par. Chmielnik, dek. lityński (ksiądz unicki Mikołaj Szymanowicz)⁷⁹; Manikowce, par. Nowosiółka, dek. latyczowski (kapelan)⁸⁰; Mytki, par. Bar, dek. mohylowski (ks. Jan Ostaszewski)⁸¹; Ostapkowce, par. Kumanów, dek. płoskirowski (ks. Bazyli Kołodziej, unita)⁸²; Peczara, par. Niemirów, dek. braclawski (ks. Józef Jacoński)⁸³; Sawińce, par. Skazińce, dek. płoskirowski (ksiądz unicki)⁸⁴; Wołotkowińce, par. Bar, dek. mohylowski (ks. Teodor Siemaszkiewicz, unita)⁸⁵.

Niemalą grupę budowli sakralnych stanowiły kaplice cmentarne. Powszechna budowa tego rodzaju kaplic związana była z otwieraniem cmentarzy grzebalnych poza granicami miejscowości na mocy państwowych przepisów sanitarnych zakazujących grzebania zmarłych w kościołach i na cmentarzach przykościelnych. Mimo początkowego oporu duszpasterzy i wiernych nowe przepisy w krótkim czasie zostały wprowadzone na całym obszarze ziem polskich, do czego przyczyniły się również, poza lękiem przed epidemiami, trudności ze znalezieniem miejsca na pochówki na niewielkich przykościelnych

par. Chmielnik (1822–1830). Zob. PAOch f. 685, op. 2, sp. 2, k. 199; PAOch f. 685, op. 4, sp. 23, k. 260; PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 166v.

⁷⁶ Stefan Lasocki h. Dołęga, ur. 1795 w pow. kamienieckim; pochodził z rodziny szlacheckiej; uczył się w szkołach kamienieckich; przygotowywał się do kapłaństwa oraz studiował filozofię i teologię w seminarium duchownym w Kamieńcu Podolskim (1816–1818); święcenia kapłańskie przyjął w grudniu 1818; wikariusz (grudzień 1818 – listopad 1819) i komendarz (listopad 1819 – 1821) w Braclawiu; komendarz w Ładyżynie (1821–1827); kapelan przy kaplicy w Krutenkach, par. Hołowaniewskie (1827–1829); deputat duchowny do spraw sądowych oraz szczepienia krowiej ospy pow. hasyńskiego (1821–?). Zob. PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 348; PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 71v; PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 263; *Directorium 1824*, k. nlb.

⁷⁷ Bazyli Pistolski, unita, kapelan kaplicy w Krzywaczyńcach, par. Kopijówka (1828–1829). Zob. PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 274; PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 107v.

⁷⁸ PAOch f. 685, op. 4, sp. 30, k. 59.

⁷⁹ Mikołaj Szymanowicz, unita, kapelan w Kuryłówce, na dworze Dionizego Juranowskiego (1830). Zob. PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 166v.

⁸⁰ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 143.

⁸¹ Jan Ostaszewski, kapelan przy kaplicy w Mytkach, par. Bar (1827). Zob. PAOch f. 687, op. 2, sp. 4, k. 183.

⁸² PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 72; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 9, dz. cyt., s. 278.

⁸³ Józef Jacoński, ur. 1770; kapelan przy kaplicy dworskiej w Peczarze (1830). PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 325v.

⁸⁴ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 102; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 9, dz. cyt., s. 314–315.

⁸⁵ Teodor Siemaszkiewicz, unita; kapelan przy kaplicy w Wołotkowicach, par. Bar (1827). Zob. PAOch f. 687, op. 2, sp. 4, k. 183.

cmentarzach⁸⁶. Kaplice cmentarne były czasami kaplicami grobowymi miejscowych dziedziców lub używano ich do obrzędów pogrzebowych.

Poniższa tabela przedstawia ilość cmentarzy oraz kaplic cmentarnych na Podolu około 1830 roku.

Tabela 3. Nowe cmentarze grzebalne i kaplice wybudowane na nich w diec. kamienieckiej w 1830 roku

Dekanat	Nowe cmentarze	Kaplice			b.d. o materiale	Razem
		murowane	drewniane	z pruskiego muru		
Kamieniec	1	1				1
I. Zińkowce	11	5	1			6
II. Płoskirów	10	2	5	1		8
III. Latyczów	6	2	2			4
IV. Lityń	8	5			2	7
V. Winnica	7	3	1		2	6
VI. Braclaw	8	3		1	1	5
VII. Bałta	10	3			1	4
VIII. Jampol	8	5			1	6
IX. Mohylów	9	5	1			6
X. Uszyca	14	2	2			4
Razem	92	36	12	2	7	57

Źródło: PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 1-755; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 1-265v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1-410v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 22, k. 1-350v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1-102v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1-464v.

⁸⁶ Z. Chodyński, *Cmentarze w Polsce*, [w:] *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego, z licznymi jej dopełnieniami*, t. 3, wyd. przez M. Nowodworskiego, Warszawa 1874, s. 433; A. Długozima, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Warszawa 2011, s. 62-64, 66-68; P. Krasny, *O rozważnym i romantycznym ukształtowaniu cmentarzy w Ordynacji Zamojskiej około roku 1808*, [w:] *Śmierć - przestrzeń - czas - tożsamość w Europie Środkowej około roku 1900. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 8-10 grudnia 1996*, red. K. Grodziska i J. Purchla, tłum. J. Piątkowska, J. Jaśtał, Kraków 2002, s. 130-132; U. Myga-Piątek, J. Plit, *Aspekty krajobrazowe cmentarzy w różnych kręgach kulturowo-religijnych*, [w:] *Cmentarze i ogrody w krajobrazie. O sacrum, symbolice, kompozycji i przemijaniu*, red. A. Zachariasz, Sosnowiec 2013, s. 21 (Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 22); A. Spiss, *Cmentarze jako element pejzażu kulturowego*, „Roczniki Muzeum Etnograficznego w Krakowie” 11 (1994), s. 90.

Na terenie diecezji kamienieckiej, podporządkowując się rozporządzeniu władz, do 1830 roku wytyczono poza miejscowościami 92 nowe cmentarze grzebalne. Z bliżej nieznanych przyczyn (nie mówią o nich protokoły wizytacyjne) nie zamknięto cmentarzy przykościelnych w Mikołajowie (dekanat płoskirowski)⁸⁷, Ostróżku (dekanat winnicki)⁸⁸ i Latyczowie (dekanat latyczowski)⁸⁹. W Kumanowie (dekanat płoskirowski) stary i nowy cmentarz znajdowały się przy kościele postawionym na wzgórzu, poza wsią⁹⁰. W Kamieńcu Podolskim w 1796 roku wytyczono jeden, nowy cmentarz, formalnie należący do parafii katedralnej. Obsługiwał on wszystkie kamienieckie parafie⁹¹.

Większość nowych cmentarzy powstała w miejscowościach będących siedzibami parafii (88 miejscowości); poza miastami i wsiami kościelnymi zaledwie 4, w: Hrymiacze (par. Zińków, dek. latyczowski)⁹², Kożuchowie (par. Chmielnik, dek. lityński)⁹³, Grajewie (par. Granów, dek. braclawski)⁹⁴ i Demiankowcach (par. Dunajowce, dek. uszycki)⁹⁵.

Z reguły były to cmentarze katolickie. W czterech przypadkach zdecydowano się na założenie jednego cmentarza, podzielonego na część katolicką i prawosławną. Tak było w Hrymiacze (par. Zińków, dek. latyczowski)⁹⁶, Kożuchowie (par. Chmielnik, dek. lityński)⁹⁷, Brahiłowie (dek. winnicki)⁹⁸ i Tulczynie (dek. braclawski)⁹⁹.

Budowano je z różnych materiałów, choć starano się wykorzystywać te trwałe: kamień i cegłę. W 1830 roku w diecezji kamienieckiej na cmentarzach grzebalnych znajdowało się 57 kaplic, w tym: 34 murowanych (61,8 proc.), 12 drewnianych (21,8 proc.), 2 były postawione w technice muru pruskiego. W wypadku 7 tego typu obiektów brakuje danych o rodzaju materiału użytego do budowy (12,7 proc.).

⁸⁷ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 80.

⁸⁸ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 216v.

⁸⁹ PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 282v–283.

⁹⁰ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 68.

⁹¹ A. J. Rolle, *Zameczki podolskie...*, dz. cyt., s. 221–223.

⁹² PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 147.

⁹³ PAOch f. 685, op. 4, sp. 23, 254v.

⁹⁴ PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 158v.

⁹⁵ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 371v, 374v.

⁹⁶ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 147.

⁹⁷ PAOch f. 685, op. 4, sp. 23, 254v.

⁹⁸ PAOch f. 685, op. 4, sp. 30, k. 70.

⁹⁹ PAOch f. 685, op. 4, sp. 21, k. 316, 320.

Protokoły wizytacyjne dostarczają wielu informacji o kościołach zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne i zakonne. Można więc określić wiek istniejących w 1830 roku kościołów parafialnych, filialnych i zakonnych (parafialnych i nieparafialnych) oraz materiał, z jakich je wybudowano. Poniższa tabela pokazuje czas powstania podolskich świątyń.

Tabela 4. Czas powstania kościołów lub kaplic parafialnych oraz kościołów zakonnych nieparafialnych i filialnych w diecezji kamienieckiej około 1830 roku

Dekanat	Wiek powstania kościoła				
	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX
Kamieniec Podolski	1	1		3	
I. Zińkowce	1		1	11	
II. Płoskirów		1	2	5	4
III. Łatyczów	1		1	4	1
IV. Lityń				7	1
V. Winnica				8	1
VI. Braclaw				5	3
VII. Bałta				4	6
VIII. Jampol			1	6	2
IX. Mohylów		1		7	3
X. Uszyca			2	8	5
Besarabia					5
Razem	3	3	7	68	31

Źródło: PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 1–755; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 1–265v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 22, k. 1–753; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 22, k. 1–350v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v.

Ze względu na spustoszenie dokonane przez Turków większość świątyń wybudowano w XVIII i XIX stuleciu. Od powrotu Podola w granice Rzeczypospolitej w 1699 roku do 1830 roku postawiono w diecezji kamienieckiej 99 kościołów (88 proc.), wliczając w to świątynie będące w trakcie budowy. Zaledwie 2 świątynie zbudowane przed najazdem tureckim nie zostały zrujnowane (katedra i kościół Dominikanów w Kamieńcu Podolskim), a 11, ze względu na skalę zniszczeń, nadawało się do odbudowy. Z nich piętnastowieczny rodowód posiadały kościoły Dominikanów w Kamieńcu Podolskim¹⁰⁰ oraz w Oryninie¹⁰¹

¹⁰⁰ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 5.

¹⁰¹ SGK, t. 7, s. 606.

i Zińkowie¹⁰². Z XVI wieku pochodziły: katedra w Kamieńcu Podolskim¹⁰³ oraz kościoły w Szarogradzie¹⁰⁴ i Satanowie¹⁰⁵, a z XVII wieku – w Czarno-kozińcach¹⁰⁶, Czerniejowcach¹⁰⁷, Latyczowie¹⁰⁸, Szarawce¹⁰⁹, Sołobkowcach¹¹⁰, Tarnorudzie¹¹¹ i Wońkowcach¹¹².

W 1830 roku w trakcie budowy były świątynie parafialne w 11 miejscowościach: Barze, Braclawiu (dek. mohylowski), Granowie (dek. braclawski), Kodymie (dek. bałcki), Ładyżynie (dek. braclawski), Michałpolu (dek. latyczowski), Niemirowie (dek. braclawski), Ozarzyńcach (dek. mohylowski), Starej Sieniawie (dek. lityński), Strzyżawce (dek. winnicki) i Tomaszpolu (dek. jampolski).

W pierwszej z tych miejscowości kościół parafialny pw. św. Mikołaja uległ spaleni w 1806 roku. W protokole wizytacji można znaleźć informację, że w 1830 roku gromadzono materiał na nowy kościół¹¹³. W Braclawiu trwała budowa nowego, murowanego kościoła finansowana z kwesty przeprowadzonej wśród wiernych. Prace zostały zawieszono w 1830 roku z powodu braku środków. Stary, drewniany kościół pw. Matki Boskiej Szkaplerznej nie nadawał się do użytkowania¹¹⁴. W Granowie drewniany kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego był w złym stanie. Wiosną 1827 roku rozpoczęto budowę kościoła murowanego (fundamenty ukończono w 1828 roku)¹¹⁵. W Kodymie nabożeństwa odprawiano w drewnianej kaplicy parafialnej pw. Opatrzności Bożej, postawionej w 1812 roku dzięki funduszom Mariana Chomętowskiego. W 1829 roku rozpoczęto budowę kościoła z fundacji Piotra Sochy Chomętowskiego¹¹⁶. W Ładożynie kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, wymurowany w latach 1823–1826 z funduszy Michała

¹⁰² SGK, t. 14, s. 620.

¹⁰³ A. J. Rolle, *Zameczki podolskie...*, dz. cyt., s. 199.

¹⁰⁴ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 360.

¹⁰⁵ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 95.

¹⁰⁶ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 3.

¹⁰⁷ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 291–291v.

¹⁰⁸ PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 282.

¹⁰⁹ PAOch f. 685, op. 4, sp. 21, k. 282v.

¹¹⁰ PAOch f. 685, op. 4, sp. 21, k. 237–237v.

¹¹¹ SGK, t. 12, s. 195.

¹¹² PAOch f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–1v.

¹¹³ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 315.

¹¹⁴ PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 63.

¹¹⁵ PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 134, 318.

¹¹⁶ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 265.

Sobańskiego, był nieukończony. Nabożeństwa odbywały się w drewnianej kaplicy pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, postawionej w 1797 roku przez Seweryna Potockiego¹¹⁷. W Michałpolu w trakcie budowy był kościół parafialny pw. św. Kajetana, ufundowany przez Teodora Wisłockiego, szambelana dworu polskiego, i dzięki zapobiegliwości ówczesnego plebana ks. Jana Rokosza¹¹⁸. W Niemirowie drewniany kościół parafialny pw. Opieki św. Józefa, zbudowany przez Józefa Potockiego, „upadł ze starości”: msze św. odprawiano w kaplicy szkolnej. W 1806 roku Szczęsny Potocki zaczął budować nowy, murowany kościół, którego budowę przerwano w 1828 roku (wzniesiono mury do wysokości okien¹¹⁹). W Ozarzynicach drewniany kościół parafialny, postawiony w 1741 roku z fundacji Jana Dzieduszyckiego, był tak zniszczony, że w 1819 roku biskup nakazał go zamknąć. Fundusze na nową świątynię zaczęto zbierać w 1803 roku. Rozpoczęto również prace budowlane, ale ze względu na niewielkie fundusze musiano je przerwać. Służbę Bożą sprawowano w domku otrzymanym od kolatora, przerobionym na tymczasową kaplicę¹²⁰. W Starej Sieniawie drewniany kościół parafialny pw. św. Jana Nepomucena, zbudowany w 1756 roku przez wojewodę Augusta Czartoryskiego, uznano za „zbyt szczupły”. W 1823 roku rozpoczęto wznoszenie kościoła murowanego (w 1830 roku trwała budowa murów)¹²¹. W Strzyżawce murowany kościół parafialny pw. Siedmiu Boleści Matki Bożej, postawiony w latach 1819–1829 dzięki funduszom Mikołaja i Emilii z Chołoniewskich Grochowskich, był nieukończony, brakowało mu wyposażenia. Nabożeństwa odbywały się w kaplicy pałacowej¹²². W Tomaszpolu drewniany kościół parafialny pw. Matki Bożej z Góry Karmel, pochodzący z 1775 roku (zbudowany staraniem ks. Antoniego Strzyckiego

¹¹⁷ PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 129, 323.

¹¹⁸ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 122. Jan Rokosz, ur. 1776 na Podolu w rodzinie szlacheckiej; uczył się w szkole powiatowej w Kamieńcu Podolskim; przygotowywał się do kapłaństwa oraz studiował filozofię i teologię w kamienieckim seminarium duchownym (1799–1800); święcenia kapłańskie przyjął w 1800; wikariusz w Tarnorudzie (1800–1805); altarysta w Satanowie (1805–?); komentarz przy kaplicy mańkowieckiej (1805–?) i kościele w Nowosielcach (?–1809); pleban w Michałpolu (6.02.1809–1830); kanonik honorowy kapituły kamienieckiej (1815–1828); deputat sądowy do spraw duchownych w pow. latyczowskim (1823); dziekan dek. Latyczów (1814–1821); dyrektor Towarzystwa Biblijnego (1823); odznaczony brązowym krzyżem za wojnę 1812. PAOch f. 685, op. 2, sp. 2, k. 168; PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 91, 289; PAOch f. 685, op. 4, sp. 23, k. 195v; *Directorium* 1824, k. nlb.

¹¹⁹ PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 325; PAOch f. 685, op. 4, sp. 4, k. 300–312.

¹²⁰ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 352.

¹²¹ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 202.

¹²² PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 230.

i jego następcy Ignacego Olszowskiego), był zamknięty ze względu na groźbę zawalenia. Nabożeństwa odprawiano w tymczasowej kaplicy, powstałej z przebudowanego domu. W 1816 roku zaczęto budować nowy, murowany kościół. W 1830 roku budowa została zatrzymana ze względu na rozwód kolatorki, Róży z Potockich Branickiej¹²³.

W trzech miejscowościach kościoły parafialne były w złym stanie, ale nie podjęto jeszcze starań o remont starych lub wybudowanie nowych świątyń. Tak było w Jampolu (dek. jampolski), Sawraniu (dek. bałcki) i Ułanowie (dek. lityński).

W Ułanowie przeniesiono w 1827 roku nabożeństwa z drewnianego kościoła parafialnego pw. Przemienienia Pańskiego (remontowanego w 1776, 1801 i 1816 roku) do murowanej kaplicy cmentarnej¹²⁴. W Sawraniu kościół parafialny z pruskiego muru, postawiony w 1803 roku przez Jana Sołtykowa, szybko popadł w ruinę. Od 1827 roku nabożeństwa odprawiano w kaplicy znajdującej się w oficynie pałacu¹²⁵. W Jampolu murowany kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, wybudowany w latach 1824–1825 z fundacji Macieja Dobrzańskiego, sędziego jampolskiego, szybko popadł w ruinę. Nabożeństwa parafialne zostały przeniesione do kaplicy znajdującej się przy austerii. Kaplica używana była już w czasie budowy kościoła¹²⁶.

Charakter miejski większości podolskich parafii oraz późny czas wznoszenia świątyń parafialnych i zakonnych wpłynęły na wybór materiału, z jakiego wznoszono kościoły, co pokazuje poniższa tabela.

Ze 112 kościołów parafialnych, zakonnych (parafialnych i nieparafialnych), filialnych i kaplic parafialnych zaledwie 20 wzniesiono z drewna (18 proc.), ale tylko 12 z nich było czynnych. Pozostałe drewniane świątynie były w stanie ruiny, o czym wspomniano wyżej, podając parafie, gdzie budowano nowe kościoły. Funkcje sakralne pełniły kościoły w: Derażnii (dek. latyczowski), Jałtuszkowie (dek. mohylowski), Kopijówce (dek. braclawski), Lityniu (dek. lityński), Łużyńcu (dek. mohylowski), Michałkowicach (dek. płoskirowski), Mukarowie (dek. uszycki), Śnitkowie (dek. mohylowski), Woroszyłówce (dek. winnicki), Zaleścach (dek. zińkowski) i Żwańczyku (dek. uczycki) oraz kaplica w Chocimiu (gub. besarabska).

¹²³ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 312.

¹²⁴ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 209.

¹²⁵ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 287v.

¹²⁶ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 302.

Tabela 5. Materiał, z którego wybudowano kościoły i kaplice parafialne, kościoły zakonne nieparafialne oraz filialne w diecezji kamienieckiej około 1830 roku

Dekanat	Drewniane	Murowane	Razem
Kamieniec Podolski		6	6
I. Zińkowce	1	12	13
II. Płoskirów	1	11	12
III. Latyczów	1	6	7
IV. Lityń	3	5	8
V. Winnica	1	8	9
VI. Braclaw	3	5	8
VII. Bałta		10	10
VIII. Jampol	2	6	8
IX. Mohylów	5	6	11
X. Uszyca	2	13	15
Besarabia	1	4	5
Razem	20	92	112

Źródło: PAOch f. 685, op. 2, sp. 2, k. 1–755; PAOch f. 685, op. 2, sp. 3, k. 1–265v; PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v; PAOch f. 685, op. 2, sp. 22, k. 1–753; PAOch f. 685, op. 4, sp. 22, k. 1–350v; PAOch f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v; PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v.

W Derażnii kościół parafialny pw. św. Anny zbudowany został przed 1717 rokiem z fundacji Antoniego Lubomirskiego, miecznika koronnego¹²⁷. W Jałtuszkowie kościół parafialny pw. Ducha Świętego wybudowano w 1807 roku z fundacji Kazimierza Krassowskiego¹²⁸. W Kopijowie kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i św. św. Piotra i Pawła Apostołów postawiono w 1740 roku na koszt Andrzeja Kamienieckiego¹²⁹. W Lityniu kościół parafialny zbudowano w 1748 roku z fundacji starosty lityńskiego Michałam Świdzińskiego¹³⁰. W Łużyńcu kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny powstał w 1764 roku z fundacji Michała Rzewuskiego, wojewody podolskiego¹³¹. W Michałkowicach kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny wybudowano w 1720 roku z fundacji Józefa i Elżbiety Wrzeszczów¹³². W Mukarowie kościół para-

¹²⁷ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 114.

¹²⁸ PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 332.

¹²⁹ PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 213.

¹³⁰ PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 177.

¹³¹ PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 344.

¹³² PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 74.

fialny pw. św. Józefa postawiono w 1760 roku¹³³. W Śnitkowie kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny wybudowano w 1774 roku z fundacji Dominika Dzierżka¹³⁴. W Woroszyłówce kościół parafialny pw. św. Mateusza został wybudowany w 1776 roku na koszt Mateusza Bąkowskiego, stolnika halickiego¹³⁵. W Zaleszczach kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny postawiono w 1794 roku z fundacji Jana Komarnickiego¹³⁶. W Żwańczyku kościół parafialny pw. Wniebowstąpienia Najświętszej Maryi Panny wybudowano w 1796 roku z fundacji Kazimierza Lipińskiego, podkomorzego podolskiego¹³⁷. Kaplicę parafialną w Chocimiu pw. św. Mikołaja przebudowano w 1805 roku z drewnianego budynku dżami¹³⁸.

4. Podsumowanie

Na podstawie dostępnych źródeł i dotychczas powstałej literatury ks. Bolesław Kumor w fundamentalnej pracy dotyczącej organizacji Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego na ziemiach polskich w okresie niewoli narodowej podał zestawienie ilości parafii, filii, duchowieństwa i wiernych w metropolii mohylewskiej za rok 1834¹³⁹. Porównanie tych danych z informacjami pozyskanymi z akt wizytacji z lat 1825–1830 wykazuje zdecydowane różnice.

W 1830 roku w diecezji kamienieckiej było 102 parafii i 2 filie. Opublikowane dane za 1834 roku mówią o 81 parafiach i 3 filiach. Tak znacznej różnicy nie uzasadnia likwidacja życia zakonnego na Podolu po stłumieniu powstania listopadowego. Mimo zniesienia w 1832 roku wielu klasztorów do 1834 roku nie została bowiem zlikwidowana żadna parafia.

Zdołano również zweryfikować ilość kaplic wybudowanych do 1830 roku. Bez zapoznania się z protokołami wizytacyjnymi nie byłoby to możliwe,

¹³³ PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 394v.

¹³⁴ PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 354.

¹³⁵ PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 236.

¹³⁶ PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 42–42v.

¹³⁷ PAOch f. 685, op. 4, sp. 7, k. 439–459v.

¹³⁸ PAOch f. 685, op. 2, sp. 2, k. 358v.

¹³⁹ Archidiecezja mohylewska: 254 parafii, 90 filii, 409 kaplic, 320 księży, 735 086 wiernych; diec. wileńska: 299 parafii, 59 filii, 209 kaplic, 582 księży, 863 566 wiernych; diec. telszewska (żmudzka): 105 parafii, 59 filii, 92 kaplice, 432 księży, 391 968 wiernych; diec. mińska: 91 parafii, 48 filii, 174 kaplice, 209 księży, 231 869 wiernych; diec. łucka i żytomierska: 87 parafii, 6 filii, 125 kaplic, 169 księży, 166 711 wiernych; diec. kamieniecka: 81 parafii, 3 filie, 54 kaplice, 184 księży, 214 847 wiernych. Por. B. Kumor, *Ustrój i organizacja...*, dz. cyt., s. 196, 672, 674, 675, 676, 677, 679.

ponieważ dopiero od 1857 roku schematyzmy odnotowują wszystkie kaplice istniejące w diecezji, a nie tylko te, które posiadały prawa publiczne oraz stałego kapelana¹⁴⁰. W 1830 roku w diecezji kamienieckiej było 131 kaplic, w tym 57 kaplic na cmentarzach. W dotychczasowej literaturze podawano, że w 1834 roku było ich zaledwie 54.

Także dane dotyczące ilości duchownych oraz wiernych publikowane w literaturze są dalekie od danych rzeczywistych, zawartych w protokołach wizytacyjnych. W 1830 roku przy kościołach i kaplicach diecezji kamienieckiej zarządzanych przez księży diecezjalnych mieszkało 164 księży, a przy kościołach i kaplicach zakonnych – 93. W sumie na terenie diecezji w 1830 roku przebywało 257 prezbiterów¹⁴¹. Kasata klasztorów nie uzasadnia w żadnej mierze tak znacznej różnicy w stosunku do liczby 184 duchownych podawanych w publikowanych wykazach. Zgodnie z danymi podawanymi przez plebanów na podstawie spisów wiernych sporządzanych w trakcie kołody na terenie diecezji kamienieckiej w 1830 roku mieszkało 232 752 katolików obrządku łacińskiego¹⁴². Jest to prawie o 18 tys. więcej niż dotychczas podawana ilość katolickich mieszkańców Podola w 1834 r. (214 847 wiernych).

Ustalenia te każą nam ostrożnie podchodzić do wszelkich liczb odnajdywanych w literaturze. Faktyczna ilość parafii, kaplic, duchowieństwa i wiernych w kresowych diecezjach możliwa jest do określenia tylko po zestawieniu danych zawartych w oficjalnych sprawozdaniach oraz protokołach wizytacyjnych.

¹⁴⁰ *Directorium* 1857, s. 103–108.

¹⁴¹ PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v; PAOch f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v; PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v; *Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi communem MDCCCXXX...*, Luceoriae [1829], k. nlb.

¹⁴² PAOch f. 685, op. 2, sp. 2, k. 108v, 180, 186, 189, 193, 194, 198, 359v, 367, 372; PAOch f. 685, op. 2, sp. 3, k. 84v, 95, 111v, 121, 125v, 142v, 144, 145v, 202v, 205, 243v, 246, 248, 250; PAOch f. 685, op. 2, sp. 4, k. 128–128v, 130, 16v, 244v, 248, 257, 259v, 262, 264, 306v, 327v, 328, 369v, 374, 410, 4v, 6v; PAOch f. 685, op. 4, sp. 21, k. 380; PAOch f. 685, op. 4, sp. 26, k. 300v, 303v, 307v, 313v, 330v, 336, 342v, 346v, 353, 358v, 369, 380v, 384, 392, 405, 411v, 419, 429, 438, 447, 457v, 463v, 283, 285v, 289v, 296; PAOch f. 685, op. 4, sp. 30, k. 32v, 4v, 63, 73, 82, 102, 47v, 87v, 94; PAOch f. 685, op. 4, sp. 31, k. 102, 107, 113, 120, 144v, 150v, 159, 254, 263, 266v, 272, 275v, 281, 127, 137v–138, 53v, 59v, 65v, 68, 72v, 77v, 84, 93, 98.

BIBLIOGRAFIA

I. Źródła

A. Źródła rękopiśmienne

Państwowe Archiwum Obwodu Chmielnickiego w Chmielnickim (PAOCh):

- sygn. f. 685, op. 2, sp. 2 Wizytacje parafii i klasztorów z 1825 r.
sygn. f. 685, op. 2, sp. 3 Wizytacje parafii i klasztorów z 1826 r.
sygn. f. 685, op. 2, sp. 4 Wizytacje parafii i klasztorów z lat 1827 i 1828.
sygn. f. 685, op. 3, sp. 1 Wizytacje par. mańkowieckiej z lat 1794–1886.
sygn. f. 685, op. 3, sp. 2 Wizytacje par. płoskirowskiej z lat 1796–1817.
sygn. f. 685, op. 4, sp. 7 Wizytacja dek braclawskiego z lat 1799–1823.
sygn. f. 685, op. 4, sp. 21 Wizytacja klasztorów i parafii dominikańskich i franciszkańskich z 1824 r.
sygn. f. 685, op. 4, sp. 22 Wizytacja parafii z 1824 r.
sygn. f. 685, op. 4, sp. 23 Wizytacje parafii i klasztorów z lat 1823–1824.
sygn. f. 685, op. 4, sp. 26 Wizytacje kościoła jampolskiego z 1827 r.
sygn. f. 685, op. 4, sp. 30 Wizytacje parafii i klasztorów z lat 1829–1830.
sygn. f. 685, op. 4, sp. 31 Wizytacje parafii z lat 1829–1830.

B. Źródła drukowane

- Chodźko Borejko I., *Diecezja mińska około 1830 roku*, oprac. i wyd. M. Radwan, t. 1, *Struktury parafialne*, t. 2, *Struktury zakonne*, Lublin 1998.
- Directorium officii Divini ac missarum dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Christi MDCCCXIII...*, Berdicov [1813].
- Directorium officii Divini ac missarum dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Christi MDCCCXXIX...*, Luceoriae [1829].
- Directorium officii Divini ac missarum dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Christi MDCCCXXIV...*, Luceoriae [1824].
- Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi communem MDCCCXXX...*, Luceoriae [1830].
- Directorium officii Divini recitando sacrique peragendi pro dioecesi Camenecensi-Podoliae in Annum Domini 1857*, Vilnae 1856.
- Karty dawnej Polski z przyległemi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materiałów, pod kier. W. Chrzanowskiego, Paryż 1859.
- Marczyński W., *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami*, t. 1–3, Wilno 1820–1823.
- Urządzenie jeneralney wizyty dyecezyi wileńskiej z roku 1830, Wilno 1830.

Wizytacja generalna dyecezyji wileńskiej roku 1828, Wilno 1828.

Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie XIX wieku, t. 1, cz. 1, *Diecezja kamieniecka. Diecezja łucko-żytomierska*, wstęp i oprac. J. Skarbek, Lublin 2000.

II. Opracowania

Abraham W., *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza w 1661 r.*, t. 1, Lwów 1912.

Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 9, *Województwo podolskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996.

Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 10, *Województwo braclawskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996.

Bujak F., *Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie*, Warszawa 1920.

Chodyński Z., *Cmentarze w Polsce*, [w:] *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzer'a i Weltego, z licznymi jej dopełnieniami*, t. 3, wyd. przez M. Nowodworskiego, Warszawa 1874, s. 423–437.

Długozima A., *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Warszawa 2011.

Kasperek N., *Trudne lata na Podolu 1830–1831*, [w:] *Koło Kijowian, Pamiętnik kijowski*, t. 7, *Polacy na Podolu*, pod red. H. Strońskiego, Kijów 2004, s. 90–94.

Kowalczyk J., *Kościół późnobarokowy w diecezji kamienieckiej*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 2, pod red. J. K. Ostrowskiego, Kraków 1996, s. 85–125.

Krasny P., *O rozważnym i romantycznym ukształtowaniu cmentarzy w Ordynacji Zamojskiej około roku 1808*, [w:] *Śmierć – przestrzeń – czas – tożsamość w Europie Środkowej około roku 1900. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 8–10 grudnia 1996*, red. K. Grodziska i J. Purchla, tłum. J. Piątkowska, J. Jaśtał, Kraków 2002, s. 129–143.

Król-Mazur R., *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, Kraków 2008.

Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 20 (1970), s. 252–374.

Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980.

Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.

Myga-Piątek U., Plit J., *Aspekty krajobrazowe cmentarzy w różnych kręgach kulturowo-religijnych*, [w:] *Cmentarze i ogrody w krajobrazie. O sacrum, symbolice, kompozycji*

- i przemijaniu*, red. A. Zachariasz, Sosnowiec 2013, s. 11–29 (Prace Komisji Krajo-
brazu Kulturowego, 22).
- Osadczy W., *Podole w polskiej historii i kulturze*, „Teki Komisji Polsko-Ukraińskich
Związków Kulturowych. Polska Akademia Nauk. Oddział w Lublinie” 2 (2007),
s. 5–14.
- Rolle A. J., *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 1–2, *Kamieniec nad Smotry-
czem*, Warszawa–Kraków 1880.
- Skarbek J., *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*,
t. 1–15, nakł. F. Sulimierskiego i W. Walewskiego, Warszawa 1880–1914.
- Spiss A., *Cmentarze jako element pejzażu kulturowego*, „Roczniki Muzeum Etnogra-
ficznego w Krakowie” 11 (1994), s. 89–100.
- Trajdos T., *Parafie katolickie na średniowiecznym Podolu*, „Україна в Централь-
но-Східній Європі” 3 (2003), s. 101–115.
- Зваричук Е., *Рымсько-Католицька Церква на Поділлі напередодні повстання
1830–1831 рр.*, [w:] Koło Kijowian, *Pamiętnik kijowski*, t. 7, *Polacy na Podolu*, pod
red. H. Strońskiego, Kijów 2004, s. 103–105.

ABSTRAKT

Diecezja kamieniecka około 1830 roku – dekanaty i parafie, kościoły i kaplice

Kluczowym i podstawowym problemem w badaniach nad dziejami Kościoła katolic-
kiego obrządku łacińskiego na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów,
po rozbiorach wcielonych do Imperium Rosyjskiego, jest weryfikacja informacji
dotyczących zmian w podziale administracyjnym, ilości parafii, kościołów, kaplic
oraz liczby duchowieństwa i wiernych od 1772 do 1939 roku. Istniejące w obiegu na-
ukowym, często wykorzystywane i komentowane dane zostały ustalone na podstawie
szczętkowych źródeł, znajdujących się w polskich i zachodnioeuropejskich archiwach,
wydawnictw prasowych oraz dawniejszych publikacji historyków. Niniejsza praca
ma za zadanie zweryfikowanie podstawowych informacji o diecezji kamienieckiej
przed rozpoczęciem represji rosyjskich, po upadku powstania listopadowego.

SŁOWA KLUCZOWE

Podole, diecezja kamieniecka, metropolia mohylewska, Kamieniec Podolski

ABSTRACT**Diocese of Kamyanets around 1830 –
vicariate foranes and parishes, churches and chapels**

The key and basic problem in doing research about the history of the Catholic Church of Latin rite in the eastern regions of the Republic of Both Nations (the Polish-Lithuanian Commonwealth), after the regions of the Republic were included into Russian Empire, is verification of information about the changes in administrative division, numbers of parishes, churches and chapels and the number of clergy and the faithful. The difficulties refer to period 1772–1939. The data to which the researchers are usually referring were determined on the basis of fragmentary sources from Polish and West-European archives, scientific periodicals and old publications of historians. The paper's aim is to verify the essential information about the diocese of Kamyanets, for the period before the onset of the Russian repressions following the November Uprising.

KEYWORDS

Podolia, Diocese of Kamyanets, Metropoly of Mohylev, Kamianets-Podilskyi